

ЛАРИСА КРАВЕЦЬ

МЕТАФОРА ТА МЕТОНІМІЯ — ДВА ЦЕНТРИ ТРОПЕЇЧНОЇ СИСТЕМИ

Мова художньої літератури — складне поєднання загальномовних образних засобів та індивідуально-авторських стильових модифікацій. Талановитий майстер слова в процесі художнього освоєння світу знаходить такі мовно-виражальні форми, які б підкреслювали несподіваність поетичних асоціацій, були б основою для створення конкретно-чуттєвих образів та служили б джерелом емоційно-оцінного змісту. Цю особливість поетичної мови помітила і оригінально сформулювала Л. Костенко: «Поезія — це завжди неповторність, якийсь безсмертний дотик до душі».

Народженню нового оригінального образу значною мірою сприяють тропи. Поняття *троп* (від грецьк. *τροπος* — зворот) виникло ще в античній риторичній системі. Здавна тропами називали слова, вжиті в переносному значенні для образної характеристики предмета (явища, дії). До найвідоміших тропів належать метафора, метонімія, синекдоха, а також порівняння, епітет, гіпербола, літота та ін.

В основі метафори і метонімії лежить перенесення назви з одного предмета (явища, дії, ознаки) на інший. Проте ці два тропи суттєво відрізняються один від одного: метафоричне перенесення здійснюється на основі *подібності*, а метонімічне — на основі *суміжності*. Метафора — це троп, побудований на вживанні слова, що позначає певний предмет (явище, ознаку, дію), для характеристики (рідше найменування) іншого предмета на основі подібності, яка існує в реальній дійсності або в уяві мовця. Наприклад: [*закам'янілі*] *хвилі* [*дальніх*] *гір* < *гори мов хвилі, перекатів* [велетенських] *брами* < перекаати як брами, *вовна* [білих] *хмар* < хмари ніби вовна (із тв. М. Зерова). Метафоричні перенесення можуть відбуватися на основі подібності за формою (*конвертики хат, катушки тополь*), за розміром (*обов'язків цілий табун, море тишини*), за кольором (*діамантові жуки, півнеба захід і золото червоне*), за певними зовнішніми чи внутрішніми властивостями (*хуртовина айстр, мед сонця*) (із тв. Л. Костенко).

Наявність спільної семи у семантичних структурах двох слів дає змогу здійснити метафоричне перенесення. Двоплановість є характерною рисою будь-якої метафори. Процес метафоризації відбувається за певними законами і має регулярні вияви. До основних видів метафоричних переносів належать такі: перенесення з неістоти на неістоту (грають *блискавок шаблі*), з істоти на істоту (під призьбою лежить *замислений собака*), з істоти на неістоту (*смуток білої берези; пролісків перших блакитні отари*). Варто зауважити, що цей поділ було зроблено ще античним мислителем Квінтіліаном. У сучасній науці внаслідок поглибленого вивчення метафори наведена класифікація зазнає деталізації.

Первісна образність, закладена в метафорі, від активного вживання може стиратися, зневизначуватися, в результаті чого утворюються лексичні метафори типу: *язик полум'я, вершина кута, серце дзвона* та под. Проте є багато метафор, які і часто використовуються, але й далі зберігають образність, наприклад: *вершина слави, крилаті слова, майстер слова, сива давнина* та ін. Ці мовні засоби називаються традиційними. До них належать також метафори фольклорного походження: *голубонька, орел, сокіл* (про людину), *сонце усміхається, мандрівка пахне* та ін. Найбільший емоційно-експресивний заряд містять індивідуально-авторські метафори, які з'являються внаслідок несподіваних поетичних асоціацій, наприклад: *Знову біблія літа розкрила Сторінки заколосених піль* (із тв. Є. Маланюка).

Одним із найпоширеніших різновидів метафори є *персоніфікація* (лат. *persona* — «особа» та *facere* — «роблю») — художнє олюднення докільця: *Іде кіт через лід Чорнолапо на обід. Коли чує він: зима Його біла підзива.* — Ти чого йдеш через лід І лишаєш чорний слід? — Бо я чорний, каже кіт. — Я лишаю чорний слід (М. Вінграновський). Ще одним поширеним різновидом метафори є *катахреза* — поєднання логічно несумісних слів. Частіше це явище називають *оксимороном* (гр. *οξυμορον* — «дотепна нісенітниця»): *Я з ними теж мовчанням говорю; У громі дня, в оркестрах децибелів ми вже були, як хор*

глухонімих (із тв. Л. Костенко).

Метонімія (гр. *metonimia* — «перейменування») полягає в перенесенні назви певного предмета або класу предметів на інший предмет або клас на основі суміжності. Наприклад: *Несе Полісся в кошиках гриби* (тобто люди, що проживають на території Полісся); *Ішли музики із весілля. Цимбали, бубон і скрипаль* (тобто музиканти, що грають на відповідних інструментах); *Флоренція плаче йому навздогін* (тобто жителі Флоренції) (із тв. Л. Костенко).

Та спільна ознака, на основі якої відбувається метонімічне перенесення, визначається постійними асоціаціями. До того ж постійність асоціацій сприяє «виведенню» референта за межі контексту, а це позначається на сполучуваності та синтаксичних функціях.

Досліджуючи два основні типи *афазії* (*афазія* — «повна або часткова втрата здатності говорити або розуміти мову внаслідок ураження мовних центрів»), один з яких зумовлений порушенням асоціацій за подібністю, а другий — асоціацій за суміжністю, Р. Якобсон показав відмінність і навіть протилежність метафори та метонімії. На думку вченого, метафора належить до парадигматичної осі мови, а метонімія до синтагматичної.

Метафора, хоч і не має в поетичній мові суворих позиційних обмежень, все ж, виконуючи характеристичну функцію, тяжіє до позиції предиката, тоді як метонімія, основна функція якої ідентифікаційна, співвідноситься з підметом, додатком та звертанням.

Специфіка цих двох тропів проявляється також у їх сполучуваності з іншими словами. У реченні метафора, зокрема субстантивна, має означення, яке характеризує її реальний денотат, а присудок узгоджується з фіктивним денотатом і метафоризується. Метонімії ж властиве сполучення з уточнювальним означенням до певної деталі, а не до всього об'єкта, присудок при цьому належить до референта, який «виведено» за межі контексту. Пор.: метафора — «Рельєф культурний рідної землі Спізнати, вірять, що на цій ріллі Ще проростуть науки винні грона, Щоб потім, затримавши хибний лет, *Ротата крикнула тобі ворона*: «Ні, він не наш, бо ... дідич і естет!» і метонімія «Що ж обіцяєш їй ти, *сива скроне!*» (М.Зеров).

Метонімія виникає на основі словосполучення чи речення і є результатом еліптичного скорочення мовлення. Основою регулярних метонімічних переносів є просторові, понятійні, синтагматичні та логічні відношення між різними категоріями об'єктів позамовної дійсності. Так, наприклад, назва дії може бути перенесена на її результат, місце, засіб, предмет чи виконавця: *підпис під документом, вийти на зупинці; асфальтове покриття; ремонтувати вентиляцію, керівництво університету*; або назва місткості на її вміст: *випити склянку*; або назва місця, населеного пункту — на сукупність його жителів: *спить село* та ін.

Різновидом метонімії є *синекдоха* (гр. *synekdoche* — «співвіднесення»), яка виникає внаслідок перенесення назви частини, деталі на предмет як ціле за умов ситуативної номінації. Найпоширенішим прикладом синекдох є перенесення назви одягу на назву особи: *Зійшлись обоє на багнетах: Старий-старий і молодий; В одного: — Сину! — з-під кашкета... В другого: — Батьку, одійди!.. Зійшлись і стали на хвилину, Схрестились погляди на мить, — Кашкет мовчить і жде на сина, А син осикою тремтить. На перекошені обличчя — Не біль, не втома — дикий сказ: — Хоч би вже швидше!.. Хоч би швидше!.. Хоч би за раз!.. І довго ждали б два багнети* (В очах кривавий перелив), *Та хтось іззаду з кулемета Обох скосив...* (Д.Фальківський).

Між метафорою та метонімією розташовані інші тропи, серед яких є і порівняння, що стоїть найближче до метафори. Призначення порівняння, як і епітета, збагачувати зміст певного слова чи вислову. Суть цього тропа полягає в поясненні одного предмета (явища, дії чи ознаки) через інший, подібний до нього, за допомогою компаративної зв'язки, представленої сполучниками *як, мов, немов, ніби, наче, неначе* та ін. Наприклад: *Грудневий дощ ріденький і порожній, Мов колоски на ріні в недорід...; Лис, мов комета, вилетів на городи...; Поля, немов токи скляні*, *Попіднімала люта хвища* (із тв. Д.Павличка).

У мовознавстві з часів Арістотеля побутує тлумачення метафори як скороченого порівняння. Проте метафора та порівняння суттєво відрізняються один від одного. Так, у метафорі обидва плани смислової структури виступають у злитті, тоді як у порівнянні вони

розділені. На цю відмінність двох тропів вказував ще у XVIII ст. М.Довгалецький. Сучасні вчені також наголошують на тому, що метафора відрізняється від порівняння не тільки відсутністю компаративного елемента, а й своєю семантичною структурою.

Суто слов'янським тропом є заперечне порівняння, яке з фольклору проникло і в художню літературу: *Не злато, ладан і смирну* Приносять троє царів — Весняну радість незмірну Віщує соняшний спів; І навіть дано Орфею *Не слова летючий дим* — Всеволоду силу, щоб нею І камінь зробить живим! (П.Филипович).

Ще в еллінському епосі використовувалося розгорнуте порівняння, яке має назву уподібнення. Активно функціонує цей мовний засіб і в сучасній українській літературі: Так думки печаль прополоскала, що, *як сад під зливою*, живу. Ой, живу, впівголосу, впівсили. Відкладаю щастя — на коли? *скільки цвіту з мене обтрусили... Скільки яблук з мене продали!..* (Л.Костенко).

Дехто виділяє окремих троп *метаморфозу* — (придієслівний орудний відмінок), вважаючи, що він суттєво відрізняється від метафори.

Як і метафора, метаморфоза ототожнює різні об'єкти, але метафора зв'язана з суб'єктом повідомлення, а метаморфоза — з його дією. Порівняйте: «У синій синяві *рогачиком округлим* Став *жовтий молодик*, і ніч обводить углем Понад дорогою самотній кипарис» і округлий рогалик жовтого молодика; «*Сонце червоним снопом* стоїть біля ніг Аю-Дагу...» і червоний сніп сонця (із тв. М.Зерова). Слово, що позначає об'єкт порівняння у конструкції з орудним відмінком, як і в порівняльних конструкціях, перебуває в синтаксично залежній позиції, тоді як у метафорі це слово стає граматично незалежним. Основні ознаки метаморфози зближують її з порівнянням, а не з метафорою.

До загальновідомих образних засобів належить *епітет* — троп, що означає предмет або дію, підкреслює характерну рису зображуваного та збагачує зміст новими емоційними чи смисловими відтінками. Наприклад: *Помережав вечір кучерявий* Льодяними *єратами* вікно. *Жовтожарні там горять заграви*, *Голубе кипить вино*; *Наставила шовкових кросен і навутинням обвела: густий кармін і синя мла*, — над ними — *ясноока осінь* (із тв. М. Драй-Хмари).

Епітетом може бути слово, вжите як у прямому значенні, так і в переносному, оскільки в художньому творі логічні означення, як і всі мовні одиниці, набувають певного естетичного навантаження. Серед епітетів, які виникли внаслідок значеннєвого переосмислення, виділяють дві основні групи — епітети, що утворилися шляхом метафоризації, та епітети, що з'явилися в результаті метонімічного перенесення. Приклад метафоричних епітетів: Зронило сонце *буриштинову краплю*; *Кошлатий вітер-голодраниць* в полях розхристує туман. Пор. метонімічні епітети «На узліску — свої тривоги, шурхотлива *піщана тиша*; *Зозулин гай і вовчі крутояри*, і ми з гори йдемо у вечоровий час (із тв. Л.Костенко). Крім того, існують гіперболічні епітети (Стоїть *сторозтерзаний Київ*, і *двістірозп'ятий я* (П.Тичина) та епітети-літоти (Лишає свої *інфузорії-туфельки*, скидає свої лаковані туфельки... (І.Драч). У мові художніх творів активно функціонують також тавтологічні епітети (*живе життя, синя синява* (М.Зеров) та епітети-оксиморони (*тягота легка, мовчання красномовне* (М.Зеров).

Епітет як образний засіб має давню традицію вживання, закорінену у фольклорі. Надбанням народнопоетичного мовлення є постійні епітети, які завжди поєднуються з тим самим словом. Наприклад: *біла хата, битий шлях, біле тіло, козак молоденький, карі очі, чорні брови, кінь вороний, чисте поле, буйний вітер, степ широкий, синє море* та ін. У мові художньої літератури ці мовні засоби вносять фольклорний колорит. Наприклад: *Нащо мені чорні брови*, *Нащо карі очі*, *Нащо літа молодії*, *Веселі дівочі? Літа мої молодії* Марно пропадають, *Очі плачуть, чорні брови* Од вітру линяють (Т.Шевченко). У процесі мовотворчості традиційні образні засоби, зазнаючи трансформації та модифікації, постають в оновленому вигляді. Наприклад: *Білохате* — маленьке село (І. Драч), ...хто хоч один раз міряв із ним [дідом Ярошем] старі запорозькі шляхи та *густо* — *широкі* степи, мандруючи в Крим чи на Дон (М.Стельмах).

Кожен окремо взятий троп характеризується певними специфічними ознаками. Хоч між

окремими тропами є суттєві відмінності, все ж можна говорити про їхній тісний зв'язок і навіть про оберненість. Всі тропи об'єднує спрямованість на розширення словесного вираження образу, що включає суб'єктивний фактор сприйняття і відображення мінливої матеріальної субстанції.